

УДК 343.21 (497.11) (091)

ВРСТЕ КАЗНИ И ОБЛИЦИ КАЖЊАВАЊА У СРБИЈИ ДО КРАЈА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: У раду се износи историјски преглед кажњавања у Србији кроз неколико развојних периода: 1) кажњавање у средњовековној Србији; 2) кажњавање у периоду од 1804. до 1910. године; 3) кажњавање у Краљевини Југославији; 4) после Другог светског рата и НОБ-а (1941–1991); 5) период од 1991. до данас.

Кључне речи: Душанов законик, КЗ Кнежевине Србије, Основни КЗ, ЗИКС.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

особности пеналне антропологије у Србији могуће је утврдити из најстаријих сачуваних правних извора још из доба пре феудалне Србије, па све до данашњих дана. Схватања о облицима и примени казни, посебно казне затвора, затвору као установи, његовој организацији, режиму и циљевима мењала су се током историје, попримајући различита правна обележја, спрам особености друштвено-политичких система и прилика у њима током разних периода. Поједине особине и специфичности система извршења казне лишења слободе издвојиле су се од периода њеног увођења у кривично законодавство.

Развитак и карактеристике облика кажњавања и пенитенцијарног система у Србији могу да се разврстају у неколико временских периода. Кроз све периоде постоји изванредан степен континуираног развоја, али и појава битних, квалитативних промена и решења у кривичном законодавству, на прелазу једног периода у други.

Историјат кажњавања у Србији може се сагледати кроз неколико развојних периода: кажњавање у средњовековној Србији; кажњавање у периоду од 1804. до 1910. године; кажњавање у Краљевини Југославији; током НОБ-а и после Другог светског рата (1946 – 1991); период од 1991. до данас.

КАЖЊАВАЊЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Пре Немањића у Србији је постојала приватна реакција која је постепено почела да се претвара у јавну.¹ Код Срба је постојала освета, „јер не би се њихово

¹ У најстаријем сачуваном запису правних, обичајних и моралних начела Срба од 2600-2800 г.п.н.е., *Обелиску из Ксантоса*, у глави «Кривична дела, поступак и казне» на више места помиње се «затвор», «затварање» и поступци са затвореним лицима. «Народу истинити глас да оде, да се огласи

изузимање од опитесловенског обичаја могло чим оправдати“. Управо реч вражда сведочи о постојању освете код Срба и она упућује на оно стање непријатељства које је некада било изазивано убиством и које је водило освети. На постојање освете посредно указује и обичај мирења, што је било повезано са системом композиције, односно преовлађивања новчаних глоба у каснијем систему јавних казни.² Вражда је значила новчану глобу за убиство и плаћала се једним делом у корист оштећеног, а другим делом у корист државе.

За време владавине Немањића, у Србији државна реакција све више јача. Установљавају се судови. Из овог периода су остали ретки правни извори који би садржали основе кажњавања. Неки су извори сачувани у појединим уговорима са другим државама³ и у манастирским хрисовуљама. У литератури се наводе, као значајне за изучавање пеналне антропологије, хрисовуља светога Ђорђа Скопског из 1299. године, Светостефанска хрисовуља из 1313. године и Арханђеловачка хрисовуља из 1348. године. У хрисовуљама се поред смртне и телесних казни помиње и казна лишења слободе (тамница).⁴

У средњовековној Србији најзначајнији правни споменик, Душанов законик, донет је 1349. године.⁵ У Душановом законнику најбројније су одредбе кривичног права. Предвиђене казне биле су: смртна казна, изгнанство за јеретике и полуверце, телесне казне, новчана казна, конфискација, казна лишења слободе, губитак часних права. Телесне казне извршаване су сурово: «да се ожеже», «да му се рука одсече и језик одреже», «да му се обе руке одсеку и нос сареже», «да се осмуди», «да се уши одсеку», «а разбојник да се стрмоглав обеси, а лопов да се ослепи». С обзиром на начин извршења, телесне казне су биле веома блиске смртној казни, посебно оне које су се састојале у осакаћивању. Осим смртне казне било је предвиђено и «да се уништи» кривац (онај ко прима мито у црквеној управи). За умишљајно убиство се кажњавало убиством, а за извршење нехатног убиства било је предвиђено да се кривцу «обе руке одсеку». За убиство родитеља или детета била је прописана смртна казна, «да се тај убица сажеже на огњу». За убиство црквеног лица Законик је прописивао кумулативно смртну казну («да се убије») и бешење (чл. 95). Према Тарановском, конфискација у старом српском праву «да се кућа распе» и «да се село распе», личи на старогерманско пустошење у виду грабежи и разношења имања.⁶ Лишење слободе заузимао је незнатно место међу казнама. Законик је познавао више врста тамница: патримонијалне тамнице, црквене, властеоске, на

поштени, а да су ухваћени силом закона стрпати у затвор». Сви они «који морају да иду у затвор, нека на ово мјесту много размишљају, зашто их ту уклоњене држе». Поступци према затвореницима су такви да они «који треба да гладују, да их стално млате и прогоне» и «само једном на дан да једу, жеђ да поднесе...» Спречавање крађа воћа и поврћа вршило се превентивним затварањем таквих особа «те обавезно узети у затвор да са препирком стану, нека преноће ту...». Недостојно понашање на јавном месту такође је било разлог за боравак у тамници јер «за дерњаву небо батину има, са мотком нека се тупну (ударе) што су иза решетака допали». *Обелиск из Ксантоса, Законик правних, обичајних и моралних начела Срба (пре 2600-2800 година)*, (приређивач Радомир Ђорђевић), Сербона, Ниш, 2003, 66-68.

² Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, НИУ „Службени лист“, Београд 1996, 352.

³ Тако, на пример, Дубровачки статут из 1308. године бележи да је између Дубровника и Србије постојао стародревни обичај, према коме се за убиство извршено између Дубровчана и Срба плаћа на име вражде 500 перпера. Видети: Т. Тарановски, ор. сит, 358.

⁴ У хрисовуљи Св. Стефана (1313-1318) прописује се тамница у трајању од три месеца за нанесену телесну повреду. Наведено према: Д. Атанацковић, *Пенологија*, Научна књига, Београд 1988, 236.

⁵ Видети: С. Јасић, *Закони старог и средњег вијека*, Београд 1968, 159-201.

⁶ Т. Тарановски, ор. сит, 405.

патријаршиском двору, државне тамнице међу којима тамница на царском двору.⁷ Душанов законик прописује тамницу на неодређено време у два случаја: казна против калуђера који збаци калуђерске хаљине („да се држи у тамници док се не поврати на послушност“) и против пијаница. У чл. 112. и чл. 113. Законика помиње се право азила, односно право прибежишта «у цареву двору» и право прибежишта «међу дворовима царевим и патријарховим» у случају када сужањ «утече из сужањства» или из царског двора «утече на двор патријарашки». Лишење слободе се предвиђа као процесно-правна мера за чување окривљеног (чл. 145 и чл. 187) и као супсидијарна мера за чување нетачних дужника (чл. 32 и чл. 198).

Током периода владавине Турака у Србији су престали да важе сви закони који су до тада донети. Закони су сачувани и преписивани у манастирима. Народ је решавао своје сукобе и спорове обичајним правом.

КАЖЊАВАЊЕ ОД 1804-1910. ГОДИНЕ

Одмах по отпочињању устанка против Турака 1804. године у Србији се започело са доношењем прописа који су се примењивали на ослобођеним територијама. Прота Матеја Ненадовић је написао Кривични законик који је 5. маја 1804. године одобрен на скупштини Ваљевске нахије. Као узоре прота Матеја је користио Крмчију Светог Саве и Јустинијанов закон. У Законику прота Матеје не помиње се казна лишења слободе, већ само смртна казна (стрељање, набијање на колац) и телесне казне (батинање, трчање кроз шибу и сл).⁸

Карађорђево криминално законик, донет 1807. године, предвиђа казну лишења слободе под називом апс. Апс се најчешће изрицао учиниоцима лакших кривичних дела. Некада је изрицан заједно са неком другом казном, телесном на пример, а некада је апсаник задржаван у апсу и после извршене телесне казне, све док не надокнади штету. Најчешће казне су биле телесне, док казне сакаћења нису често примењиване. Смртна казна се извршавала стрељањем и вешањем. Новчана казна се јављала у два облика, као глоба и дуплир. Глобу је плаћало цело село. Дуплир је у себи садржавао величину штете и још толико на име казне.

У овом периоду систем кажњавања у Србији карактерисао се доминирањем строгих и сурових казни, међу којима су биле најчешће телесне казне. Казне су се извршавале јавно, а сврха кажњавања је била у одмазди и застрашивању.⁹

У Србији је у првој половини XIX века постојала непотпуност и несистематичност кривичног права. У појединим правним актима била су инкриминисана одређена понашања као кажњива, али није било потпунијег регулисања кривичних дела и казни. Закон војени од 31. октобра 1839. године је први потпунији кривичноправни извор с почетка уставобранитељског периода. У овом Закону кривична дела су била груписана по тежини са одговарајућим казнама. Кривична дела су раздвојена на: «мање кривице», «већа злочинства», «велика злочинства», и «највећа злочинства». За ова кривична дела биле су предвиђене казне: «обичне, лакше и нестроге казне» (до двадесет пет удараца штапом), «строге казне» (до педесет удараца штапом, затвор и робија до једне године, као и «мања шибба»), «казне најстрожије» (до сто удараца штапом, тешка тамница и робија до пет година, те «велика шибба») и «смрт, која се у особитим случајевима заменити може са смртном шиббом».

⁷ Видети: Т. Тарановски, ор. сит, 418-422.

⁸ Т. Живановић, *Основи кривичног права Краљевине Југославије, Општи део*, II део, Београд 1937, 293.

⁹ Д. Атанацковић, ор. сит, 241.

Устројеније судова окружни од 26. јануара 1840. године у чл. 22. прописује следеће казне: смртну казну, робију (доживотна или привремена, са тежим или лакшим гвожђем или без гвожђа), заточење («вечно или привремено»), затвор («лакши јавни или домаћи»), телесну казну (штаповима или камцијом-бичем до сто удараца «но не више од педесет на једанпут»), новчану казну (највише до двадесет и пет талира, за мања преступљења «која не би носила собом већу казну од двадесет и пет штапа, ни затвор дужи од једног месеца дана»), те казну лишења чина и звања или посебних погодности, одличја и права (трајно или привремено).

Маја 1845. године донета је Уредба о кажњавању крадљиваца и лопова у циљу прекидања праксе благог кажњавања извршилаца крађа. Уредбом је било прописано да се «лопови и крадљивци» кумулативно кажњавају телесном казном и казном робије. Уз то била је придодата новчана казна у висини десетог дела вредности украдене ствари.

Казнителни закон за поаре и крађе донет је 26. маја 1847. године. Овај Закон је превиђао строге казне за поједина кривична дела.¹⁰ За сваку провалну крађу («поару») било је предвиђено кажњавање смртном казном, а за крађу домаће животиње или ствари вредније од десет талира – мртвом шибом (кроз триста момака дванаест пута).

Кривични законик Кнежевине Србије из 1860. године прописивао је једанаест врста казни, које дели на главне (смртна казна, робија, заточење, затвор, лишење звања, новчана и телесна казна) и споредне (губитак грађанске части, одузимање појединих ствари, забрана одређене делатности и протеривање). Осуђени на смртну казну «убиће се из пушака и одма укопати». Ова казна обавезно повлачи губитак грађанске части осуђеног, који још једино може «тестаментом наредити шта с његовим имањем да буде». Једина телесна казна у Законику је «бој», који се састоји у бијењу «по дебелим местима». Према првобитном тексту из 1860. године, «осуђени на бој неће се бити на јавном месту». Допуном КЗ из 1863. године овој одредби су додате речи «гди је то могуће».¹¹ Законик прави разлику између млађих и старијих, мушких и женских извршилаца у погледу начина извршења телесне казне: кривац који је навршио осамнаест година бије се штапом, а они млађи и жене – прutom. Телесне казне су могле да буду примењене само према тачно наведеним извршиоцима: скитницама, слугама, шегртима, надничарима, крадљивцима и «пустаијама», али су се могле изрећи и лицима изван овога круга, ако суд процени да би «њиова фамилија нужду трпила» услед осуде на затвор.

Према Законику из 1860. године казне лишења слободе биле су: за злочине робија и заточење, за преступе и иступе казна затвора. Робија није могла бити крађа од две године, а извршавана је у робијашницама у којима су осуђеници били класификовани само по полу. За један број најтежих кривичних дела (разбојништво, паљевина, хајдуковање) као додатак казни изрицано је обавезно стављање у окове (лаке од две, или тешке од четири оке, «како коме суд одсуди») и тежак рад у пољу или у самој «робијашници». Жене се не окивају и не изводе на рад ван затворског круга. За друга кривична дела окивање је било факултативно.

¹⁰ Изменама и допунама мртва шиба за жене је замењена са сто удараца камцијом – бичем; старије малолетно лице («малолетно но дорасло») кажњава се четвртином или половином прописане телесне казне, а ако је прописана смрт – шибом или робијом од 6 до 9 година; млађе малолетно лице (од 14 до пуних 16 година) за крађу се кажњава штаповима, камцијом или розгом, а «недорасло лице» (млађе од 14 година) се предаје родитељу, старатељу, учитељу или газди, да га овај сам казни, али у присуству полиције. Цит. према: Д. Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Градина, Ниш, 1991, 40-42.

¹¹ Д. Николић, *op. cit.*, 160-161.

Малолетници су такође били изузети од мере окивања, а од 1868. године и политички делинквенти. Иначе, окови су били предвиђени и као дисциплинска казна, али најдуже три месеца.

Осуђени на заточење држе се *«у посебној кући»*, не окивају се и не нагоне на принудни рад. Заточење је била блажа казна од робије и није могло бити краће од две године, а издржавало се у посебним затворима или засебним одељењима робијашница. Рад није био обавезан и заточеници су се могли хранити и одевати о своме трошку. На казну заточења осуђивани су углавном политички делинквенти.

Поред казне затвора због извршеног преступа, Законик прописује и обавезан рад осуђеника на оним или сличним пословима које су они обављали пре осуде. Од овога правила били су изузети свештеници и чиновници. Затвор се издржавао у казним заводима и затворима, зависно од тога да ли је изречен због преступа или иступа. Осуђени због иступа, по правилу, нису били обавезни на рад, али је суд ову обавезу могао изрећи у пресуди.

Лишење звања је била једина главна казна против части. Новчана казна, као једина главна казна против имовине, после казне затвора је најзаступљенија врста казне у Законнику. Губитак грађанске части је споредна казна, коју Законик прописује за шеснаест врста преступа, а истовремено је обавезна правна последица осуде на смрт, робију или заточење. Забрана одређене делатности односно *«забрана известну радњу радити»*, као споредна казна предвиђена је као казна за злочине и преступе и међу онима за иступе. Одузимање појединих ствари је, као обавезна споредна казна, изричито прописана у десетак параграфа посебног дела Законика. Обавезно се одузима оружје или оруђе употребљено код убиства *«које није из неата учињено»*, а код дела кривотворења новца одузима се новац и оруђе којим је начињен. Протеривање је споредна казна, која је у посебном делу Законика предвиђена изузетно ретко. Законодавац је прописао да протеривање може бити из једног места или округа и из Србије. За свагда се из Србије могао протерати само странац, а српски грађанин се могао протерати једино унутар границе Кнежевине и само на одређено време – најдуже две године за злочине и преступе, а годину дана за иступе.

Казна тамнице извршавала се у земаљским казним заводима, казна заточења у посебним земаљским казнионицама, казна робије у дистриктним казнионицама или затворима окружних судова, а казна затвора у судским затворима. У погледу судова за упућивање у одељење слободњака, важило је правило да су се у та одељења могли упућивати само осуђеници на тамницу и робију, уколико су осуђени на више од три године казне затвора. За примену условног отпуста тражило се да осуђеник издржи три четвртине пресуђене казне. Осуђеник на доживотну тамницу могао је бити пуштен на условни отпуст уколико је протекло петнаест година казне. Повратници и неке друге категорије опасних осуђеника нису могли бити пуштени на условни отпуст.

Мушки осуђеници су робију издржавали у Топчидеру крај Београда, а затвор од 1865. године у Ћуприји. Осуђенице су обе врсте казни лишења слободе од 1866. године издржавале у Ћуприји. Пунолетни мушки осуђеници на казну затвора премештени су 1865. године из Ћуприје у Пожаревац, а наредне године им се у Пожаревцу придружују осуђени малолетници. Министар правде извештава Скупштину 1864. године о томе како осуђеници проводе време издржавања казне: *«...Нове су зграде неке за апсане подигнуте, које су сами апсеници правили; све алате који су за апсанска и економна заведенија потребни, они сами праве; и као што се наш народ по већој части занима пољском економијом, они се у томе непрекидно упражњавају; занате који се у заведењу топчидерском радити могу,*

они раде; за њихово телесно неговање у болести шпитањи су код апсана подигнути, а за душевно и морално поправљање постављени су свештеници који иј сваког празника пооде и поучавају, у цркву иду, исповедају иј и причешћују, једном речи чини се оно што приноси да се грешник покаје и да опет може бити добар и поштен човек у држави, кад из заведенија изађе». Према овом извештају, организација рада осуђеника била је боља од оне из педесетих година која је дала повода да се на Светоандрејској скупштини изнесе како «робијашу у Топчидеру обитавајући, скоро без икаквог посла и без икакве користи, но на штету правителства леже...»

У Топчидеру је 1864. године установљена школа за мушке малолетне осуђенике «где ће се они још у разним занатима учити» - како се каже у распису министра правде којим се окружним начелницима налаже да ове осуђенике не упућује више на издржавање казне у Пожаревац, већ у Топчидер. Феликс Каниц забележио је како у Топчидеру «све радове у вртovima, воћњацима, расадницима, у стакленим баштама, млекари и у кошутњаку који обухвата добар комад шуме...обавља стотинак, већином младих кажњеника топчидерског поправног завода», а Милан Милићевић, у опису Топчидера узгред помиње да је ту «школа за малолетне сужње». За осуђенице у Пожаревцу подигнута је засебна зграда 1874. године која је била самостална установа. Шездесетих година XIX века, један број осуђеника на робију коришћен је за рад у крагујевачкој Тополивници (њих око 300), у београдској Тврђави (око 200), у Љубичеву при државној ергели (око 100) и код управе вароши Београда (око 40 осуђеника).¹²

Многе одредбе Законика из 1860. године нису се примењивале већ су остале само као сведочанство о добрим намерама законодавца да «са осуђеним ваља поступати... тако да све буде управљено на његово изображење, нарочито морално поправљање».¹³

У Србији је први пут уведен условни отпуст као нова институција 1869. године. Условно је могао бити отпуштен осуђеник који је осуђен на казну робије, заточења или затвора дуже од две године ако је од пресуђене казне издржао половину или две трећине, с тим да је за време издржавања казне био добар радник и показао знаке поправљања. Делинквенти повратници, осуђеници враћени са условног отпуста и свештеници и чиновници, осуђени због злоупотребе власти и неверне службе, нису могли бити условно отпуштени.

У Војводини је важио мађарски кривични законик из 1878. године у коме је била прихваћена подела кривичних дела на злочине и преступе. За прекршаје је постојао посебан закон из 1879. године. Као казне лишења слободе биле су предвиђене: тамница, заточење, робија и затвор. Ове казне лишења слободе биле су извршаване по принципима ирског прогресивног система који је био јединствен за целу територију мађарског правног подручја.¹⁴

На организацију и режим извршења казне лишења слободе у Србији упућивано је доста примедба и критика. У једном званичном извештају из 1906.

¹² Капетан Емануел Д'Ормесон је 1877. године записао да «град, који је веома лоше поплочан, одржавају робијашу које оковане спроводе наоружани војници на све радове око путева», а слависта Луј Леже је 1883. године писао: «Градска тврђава... служи као пребивалиште извесном броју робијаша. Има их, на жалост, у свакој земљи; али оно што је својствено Београду, то је вечито приказивање ових бедника; они не проводе време затворено у тврђави, већ их употребљавају за најразноврсније тешке радове у граду. Можете их видети сваког дана како иду по десетак у групи уз пратњу војника, с ланцима на ногама, који звече по џомбастој калдрми улица...» Цит. према: Д. Николић, *op. cit.*, 167-168.

¹³ Д. Николић, *op. cit.*, 165.

¹⁴ Р. Млађеновић-Купчевић, *Основи пенологије*, „Свјетлост“, Сарајево 1981, 179.

године закључује се да казнени заводи према свом изгледу и режиму служе пре као школа за злочинце него као средство за поправак осуђеника.¹⁵ Године 1910. израђен је Пројекат новог кривичног законика, који је предвиђао увођење прогресивног система у извршењу казне лишења слободe. Овај Пројекат није постао закон.

Аутори Пројекта КЗ Србије из 1910. године писали су како се код нас *«робија и затвор не извршавају ни по каквом систему, јер је у ствари збрисана сва разлика која у закону постоји између ове две казне». «И осуђени на робију и осуђени на затвор издржавају казне заједно, махом у нераду, и без икаквог система. Па и малолетници издржавају казне заједно с најокорелијим зликовцима. Казнени заводи су легло најгорим пороцима; за њих се пре може рећи да су школе за спремање злочинаца, но заводи у којима се злочинци имају да поправе... Једино због недовољности казнених завода, а друго, и поглавито, због посве рђавих казнених завода, у нас извршење казне лишењем слободe не само да нема никакавог доброг дејства, већ је од штетног дејства... У нас нпр. ниједан који је осуђен на двадесет година робије није издржавао више од десет година. Исто то бива и с онима, којима је смртна казна замењена робијом. Сви се они пре времена пуштају у слободу просто због препуњености казнених завода».*¹⁶

КАЖЊАВАЊЕ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Све до окончања Првог светског рата и стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, народи на територијама које су се тада ујединили у заједничку државу, били су пре тога под различитом туђинском влашћу. Пред почетак Првог светског рата само су Србија и Црна Гора биле независне државе. Остали народи, несамостални у државном и политичком смислу пре уједињења, примењивали су туђа кривична законодавства.

У кривичноправној и пенитенцијарној области владала је шароликост која није омогућавала вођење успешне криминалне политике. У казним заводима у Нишу, Скопљу, Пожаревцу и Подгорици постојао је систем заједничког затвора. У казним заводима у Лепоглави, Старој Градишки, Сремској Митровици и Зеници владао је ирски прогресивни систем. Овакво стање задржало се у новој држави све до 1. јануара 1930. године, када су ступили на снагу Кривични законик Краљевине Југославије и Закон о извршењу казни лишења слободe.¹⁷ Тако је у овој области од 1930. године уведен јединствени кривичноправни систем, који је био на снази све до капитулације 1941. године.

Кривични законик Краљевине Југославије из 1930. године је прописивао злочинства и преступе. У параграфу 15. прописано је да су злочинства кривична дела за која је била прописана смртна казна, робија и заточење, а за преступе били

¹⁵ Д. Умичевић, *Системи извршења казни лишења слободe*, Сарајево 1938, 136.

¹⁶ У време доношења Законика и у првим годинама његовог важења, стварне могућности Кнежевине Србије у погледу услова за извршење казне лишења слободe биле су објективно још мање, али се ипак успевало да се робија и затвор издржавају на одвојеним местима (у Београду и Ћуприји, одн. од 1865-66. у Пожаревцу). «Све апсане су препуне свакојаки злочинаца, а највише разбојника и крадљиваца», вели министар правде на Скупштини 1864. године, наводећи да је укупан број осуђеника на издржавању казни лишења слободe током 1861. био 628 (од тога 24 жене), током 1862. године 1225 (51 жена) и на крају исте године свега 769, током 1863. године 1489 (74 жене), и свега 972 на крају године; током 1864. године било их је 1836 и на крају године 1155 (међу њима и 52 жене), током 1865. године 1857 и на крају исте године 1160 (57 жене), те током 1866. године 1798 и на крају године 1106 (63 жене). Цит. према: Д. Николић, *ор. сит*, 166.

¹⁷ На територији Србије важио је Криминални или Казнителни закон за књажевство Србију све до доношења Кривичног законика Краљевине СХС 1929. и његовог ступања на снагу 1.1.1930.године.

су прописани строги затвор, затвор или новчана казна. Поред главних казни, у КЗ биле су прописане и споредне казне, као губитак часних права и губитак службе. Посебно су биле прописане мере безбедности.

Смртна казна се извршавала вешањем у простору неприступачном јавности. Малолетници нису могли да буду осуђени на смртну казну. Изузетно, лица која су навршила 18 година живота могла су бити кажњена смртном казном ако им је судио Државни суд за заштиту државе који је примењивао Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Извршење смртне казне се одлагало у случају теже телесне или душевне болести, док она траје, као и у случају трудноће осуђенице до два месеца после порођаја.

Новчана казна се могла изрицати у износу од најмање 25 динара. Наплаћена новчана казна је била део фонда за подизање и поправљање казних завода, завода за васпитање и поправљање и завода за извршење мера безбедности.¹⁸

КЗ је прописивао више облика казне лишења слободе. Робија је могла бити доживотна или временска, а није могла бити краћа од једне нити дужа од двадесет година. Заточење се могло изрицати од једне до двадесет година, а строги затвор у трајању од седам дана до пет година.

Казне лишења слободе извршавале су се по правилима ирског система. Казне су се извршавале одвојено, а осуђеници су се класификовали према врсти и дужини казне, полу и старости и личним особинама осуђеног лица. Посебна одељења била су формирана за телесно кржљаве, смањено урачунљиве и душевно болесне осуђенике.

Осуђеник је започињао издржавање казне у ћелији у којој је, уз подесан и одговарајући рад, боравио три месеца или краће, уколико је изречена казна била краћа од једне године. Управник затвора је могао задржати осуђеника у ћелији и дуже од три месеца, с тим што је за задржавање преко године дана морао прибавити посебно одобрење министра правде. Најдуже време боравка у ћелији ограничено је на три године. Ово време је могло бити продужено по жељи самог осуђеника. Уколико би затворски лекар утврдио постојање извесних здравствених индикација, такав налаз је узиман у обзир, тако да би тај осуђеник издржавање казне започињао у заједничком одељењу. За време заточења осуђеник је морао бити потпуно одвојен од других у свим ситуацијама живота у затвору, с тим што га је управник или његов заменик у ћелији посећивао два пута недељно, као и лекар, учитељ, свештеник и старешина чувара.

У другој фази осуђеници су били заједно на раду. Осуђеници на робију и заточење су током ноћи и за време одмора били издвајани у ћелије. Контакти међу осуђеницима су били слаби и одвијали су се под строгим контролом особља.

Трећа фаза значила је прелаз осуђеника у одељење за слободњаке. Објективни критеријуми за прелаз били су различити за примарне делинквенте, рецидивисте и осуђенике на вечиту робију. Примарни делинквенти су прелазили у одељење за слободњаке након што су издржали две трећине изречене казне, примарни рецидивисти након половине, а осуђени на вечиту робију након дванаест година издржане казне. Као субјективни критеријум била је предвиђена процена показаног понашања затвореника и повољна прогноза будућег понашања у условима веће слободе. Режим живота у одељењу за слободњаке био је знатно либералнији у односу на дотадашње услове. Слободњаци су међусобно слободно комуницирали, били су под надзором, али су се кретали без чувара. Радиле су на пољопривредним пословима изван казних завода.

¹⁸ Видети опширније: Д. Атанацковић, *op. cit.*, 257-258.

Четврта фаза била је предвиђена за условни отпуст. Према Закону о извршењу казне лишења слободe као основни критеријум за давање условног отпуста било је понашање затвореника и изгледи за његово добро владање на слободи. Законски услови, везани за време provedено на издржавању казне, били су прецизно наведени. Примарни делинквенти морали су издржати половину, рецидивисти две трећине казне, осуђеници на вечиту робију петнаест година, односно осамнаест година, уколико су били повратници. Осуђеници на смртну казну, којима је смртна казна помиловањем преиначена у казну лишења слободe могли су бити условно отпуштени уколико је протекло двадесет година од изречене казне. Условни отпуст је додељивао министар правде, на предлог специјалне комисије која је од управе казних завода примала предлоге тромесечно. Условно отпуштеном осуђенику одређивано је место становања уз могућност промене, с тим што није могао боравити у месту у коме му је по одлуци боравак забрањен. Закон је предвиђао и друге забране (опијање, посеђивање крчми и сл.). Условни отпуст је могао бити опозван за случај извршења новог кривичног дела, које би пољуљало веру у његово поправљање, као и у случају прекршених обавеза и забрана, наметнутих у одлуци о условном отпусту.

Унутрашња организација живота и рада у казним заводима била је регулисана интерним прописима о дисциплини, раду и животу осуђеника. Закон је прописивао да се са осуђеницима мора поступати строго, али праведно и човечно. Врста досуђене казне утицала је на примену различитих третмана према осуђеницима, при избору рада, професионалног образовања, одређивања повластица. Уједно, различити третмани у преваспитању примењивали су се у зависности од појединих категорија осуђених лица, при чему се издвајала категорија повратника.

Пенитенцијарни систем је био заснован на принципима нужности стручног и професионалног образовања осуђених лица. У казним заводима је био организован осуђенички рад, који је био обавеза осуђеника, с тим што је осуђенику пружена могућност избора рада према способностима и склоностима. Пружање општег и професионалног образовања малолетницима било је обавеза казног завода. Рад малолетника морао је бити у складу са њиховим телесним, здравственим и другим својствима.

Уколико осуђеник није поштовао правила кућног реда или је извршио кривично дела за које је прописана казна затвора до једне године, био је дисциплински кажњаван. Мере превентивне природе за нарочито опасне осуђенике биле су: везивање у окове у ћелији до три месеца или стављање утега највише шест сати. Ове мере у сваком поједином случају одређивао је управник затвора.

У параграфу 50. КЗ биле су прописане мере безбедности: задржавање по издржаној новој казни, упућивање у завод на лечење или чување, упућивање у завод за лечење пијаница, забрана посеђивања крчми, заштитни надзор, протеривање, забрана вршења позива или заната и одузимање извесних предмета.¹⁹

¹⁹ О извршењу мера безбедности видети опширније: Д. Атанацковић, *op. cit.*, 260-261.

КАЖЊАВАЊЕ ЗА ВРЕМЕ И ДО КРАЈА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА.

У току Другог светског рата на ослобођеним територијама донето је више прописа којима је отпочело стварање новог правног поретка. Фочански прописи из 1942. године и „Крајински документ“ су у виду наредби регулисали оснивање народноослободилачких одбора и организовање војног судства. Рад војних судова био је регулисан Уредбом о војним судовима од 24. маја 1944. године.

Казна лишења слободе није ни била прописана овим документима. После ослобођења 1945. године донети су закони који су инкриминисали извесна понашања која су тада сматрана најопаснијим по друштвени поредак (Закон о сузбијању недопуштене шпекулације и привредне саботаже, Закон о заштити народних добара и њиховом управљању). Ти закони нису регулисали општа питања кажњавања нити извршења казне.

Доношењем Устава 1946. године створена је могућност за изградњу правног поретка у новоформираној држави. Успостављање новог казненог система отпочело је доношењем Закона о врстама казни 5. јула 1945. Кривични законик (општи део) из 1947. је прописивао казне, васпитно-поправну меру и здравствено-заштитну меру. Године 1948. донесен је први послератни Закон о извршењу казни. КЗ из 1951. биле су прописане три врсте кривичних санкција: казне, мере безбедности и васпитне мере. Новеле Кривичног законика донесене су 1959. године. Уведен је систем кривичних санкција који је у многеме био сличан данашњем систему.